

САМАТЫЧНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫЯ АДЗІНКІ ЯК СРОДКІ ХАРАКТАРЫСТЫКІ ЧАЛАВЕКА

Галоўнай адметнай рысай кагнітыўнай лінгвістыкі з'яўляецца антрапацэнтрызм, што дазваляе нам перанесці разгляд фразеалагічных адзінак (далей – ФА) з “узроўня “знешняй семантыкі” (аб’екта структурнай парадыгмы) на ўзровень “глыбіннай семантыкі” і прапанаваць адказ “на самыя сакраментальныя пытанні: як чалавек катэгарызуе і канцэптуалізуе свет і як прадукты гэтай маўленча-разумовай дзейнасці вербалізуюцца” [1, с. 82].

Да ліку ФА, ва ўнутранай і знешняй формах якіх найбольш яскрава выяўляецца антрапацэнтрызм, адносяцца тыя, у склад якіх уваходзяць саматычныя кампаненты – найменні частак цела чалавека або жывёлы, вадкасцей у целе і іншых элементаў жывога арганізма. З дапамогай саматычных кампанентаў у ФА даецца не толькі знешняя, псіхічная, фізічная, сацыяльная, але і самыя розныя іншыя характарыстыкі чалавека. У межах артыкула абмяжуемся аналізам саматычных ФА, якія сваёй формай выражэння і / ці семантыкай рэпрэзентуюць менавіта фізічныя характарыстыкі беларуса.

Так, у межах беларускай літаратурнай мовы фіксуюцца аманімічныя формамі выражэння свабодным словаспалучэнням альбо словазлучэнням ФА, якія характарызуюць чалавека. Да іх адносяцца, напрыклад, з *барадой* ‘няновы, нясвежы, ужо вядомы’; *<ёсць> <свая> галава на плячах* ‘хто-н. дастаткова разумны, кемлівы’; *кішка тонкая* ‘не хапае сіл, умення, здольнасцей зрабіць, ажыццявіць што-н.’, ‘не хапае сродкаў на што-н.’ і інш. Асобныя з іх як бы канстатууюць наяўнасць / адсутнасць пэўнай часткі цела альбо ўказваюць на дэфект пэўнага органа, напрыклад: *галава <i> два вухі* ‘нездагадлівы, прастакаваты чалавек’; *кульгаць на абедзве нагі* ‘мець значныя недахопы, хібы ў чым-н. (у ведах, падрыхтоўцы і пад.)’, ‘ісці дрэнна, з перабоямі, зрываючы пра справу, работу і пад.’, ‘вельмі дрэнны; пра дысцыпліну, парадак і пад.’; *язык у роце не месціцца* ‘хто-н. не можа стрымацца, каб не загаварыць, не раскажаць пра што-н.’ і інш.

Празрыстая ўнутраная форма многіх з такіх ФА ўплывае на іх семантыку, напрыклад, ФА *да сівых валасоў* ‘да старэчага ўзросту, да глыбокай старасці (дажыць, застацца і інш.)’; *на ўсе трыццаць два <зубы>* ‘шырока, прыветліва (смяяцца, усміхацца і пад.)’, ‘шырокая, прыветлівая (усмешка)’; *рот да вушэй* ‘хто-н. выразам твару выказвае выключнае задавальненне чым-н.’ і інш.

У межах беларускай фразеалогіі вылучаюцца ФА, у якіх праз саматычныя кампаненты рэпрэзентуецца нездаровы стан асобы альбо наяўнасць у чалавека пэўнай хваробы. Так, у ФА *без крывінкі ў / на твары, ні крывінкі / крывіначкі ў твары* ‘вельмі бледны, пабляднелы’; *кроў адхлынула / адышла / адліла ад твару* ‘хто-н. збялеў, пабляднеў з якой-н. прычыны’ і пад. падкрэсліваецца, што кроў у арганізме чалавека альбо жывёлы з’яўляецца эталоннай субстанцыяй, якая забяспечвае жыццядзейнасць усіх органаў і сістэм. ФА *мача ў галаву стукнула*

‘хто-н. зрабіў безразважны ўчынак’ сведчыць, што ў яе аснове знаходзяцца назіранні за людзьмі, якія пакутуюць нефрытам або іншымі нырачнымі захворваннямі, пры працяканні якіх адбываецца “аўтаінтаксікацыя арганізма азоцістымі прадуктамі абмену рэчываў” і змяняецца колер скуры [2, с. 258]. Вобраз ФА *рукі свярбяць / свярбелі / засвярбелі* ‘хто-н. вельмі хоча пабіцца, уступіць у бой з кім-н.’, ‘хто-н. вельмі хоча заняцца чым-н.’ ствараецца саматычнай метафарай, якая “ўпадабляе жаданне чалавека што-н. зрабіць, распачаць адчуванню свербу – хваравіта-казытліваму раздражненню скуры, якое выклікае неабходнасць часаць раздражнёнае месца” [3, с. 592].

Нягледзячы на празрыстасць унутранай формы ФА, якія называюць фізічныя асаблівасці чалавека і семантыка якіх беспамылкова ўспрымаецца носьбітам мовы, названыя фразеалагізмы змяшчаюць закадзіраваныя ва ўнутранай вобразнай аснове протасітуацыі, якія суадносяцца з уяўленнямі чалавека аб сабе праз сябе. Пры разглядзе падобных ФА ўзнікае неабходнасць дэкадзіравання ўнутранай формы праз зварот да метафары, сімвалаў, квазісімвалаў, эталонаў, стэрэатыпаў і суаднясення вобраза ФА з пэўным кодам культуры.

Так, вобраз ФА *заставацца / аставацца без рук* ‘моцна стамляцца, знемагаць ад работы’ суадносіцца з саматычным кодам культуры. Унутраны стан чалавека атаясамліваецца з такім фізічным недахопам, як страта рук. Магчыма, што гэта метафара матывавана ўяўленнямі аб тым, што ў час фізічнай працы асноўная нагрузка прыходзіцца на рукі. У цэлым жа ФА выконвае ролю меры / эталона стомленасці.

Яшчэ адным фразеалагізмам-эталонам стомленасці з’яўляецца ФА *заставацца / аставацца без ног* ‘моцна стамляцца, знемагаць ад хадзьбы’. Але тут ужо гаворка ідзе аб стомленасці ад руху, перамяшчэння ў прасторы, а таму інструментам-эталонам выступаюць ногі.

ФА *кывавы пот* ‘поўная знямога ад цяжкай, непасільнай працы’ ўзыходзіць да евангельскага тэксту. Кампанент *пот* з’яўляецца вынікам, а ў сувязі з гэтым бясспрэчным сімвалам цяжкай працы. Ад’ектыўны кампанент-саматызм *кывавы* “метафарычна ўпадабляе намаганні, якія патрабуюць страты жыццёвай энергіі, а такім чынам – найвялікшай напругі, высокага кошту выніку якой-небудзь дзейнасці” [3, с. 338].

Вобраз ФА *на шырокаю нагу* ‘багата, раскошна, без абмежаванняў у сродках (жыць, пажыць, пражыць)’, ‘з вялікім размахам (ставіць, гуляць і пад.)’, ‘багаты, раскошны, без абмежаванняў; часцей пра жыццё’ матывуе ад’ектыўны кампанент *шырокі*. Дэкадзіраванне пакладзенай у аснову ФА протасітуацыі дазваляе зрабіць выснову, што ФА ўвогуле ўяўляе сабой эталонны спосаб жыць забяспечана.

Ва ўнутранай форме аднаструктурнай з папярэдняй ФА *на кароткую нагу* (жыць, станавіцца і пад.) ‘вельмі блізка, па-сяброўску’ закадзіраваны ўяўленні носьбітаў мовы аб назе як аб пэўным эталонным сродку перамяшчэння ў прасторы. Вобраз ФА ўзыходзіць да старажытнай архетыпічнай апазіцыі “кароткі – доўгі”, якая “ўмоўна акрэслівае мяжу паміж “сваёй”, унутранай для

чалавека прасторай (у дадзеным выпадку ў межах асабістага фізічнага цела) і прасторай знешняй, “чужой”, і тым самым апасродкавана звязаны са старажытным проціпастаўленнем “свой – чужы” [3, с. 406].

У аснове ФА *рукі кароткія* ‘няма права, магчымасці, сілы зрабіць, ажыццявіць што-н.’ таксама знаходзіцца архетыпічная апазіцыя “кароткі – доўгі”, але ў адрозненне ад папярэдняй дадзенай ФА характарызуецца адмоўнай канатацыяй. Гэта тлумачыцца ўяўленнямі аб руцэ як аб інструменце, з дапамогай якога магчыма дакрануцца да каго-, чаго-н., альбо дасягнуць пэўнай мэты (параўн., напрыклад, *рукой падаць* ‘зусім блізка, недалёка, побач’; *пад рукамі* ‘каля сябе, што можна лёгка дастаць, выкарыстаць; пра канкрэтныя прадметы’, ‘вельмі блізка, недалёка, побач’), а ў выніку недастатковага памеру рук выкананне імі асноўнай функцыі становіцца немагчымым.

Яркай адмоўнай канатацыяй характарызуецца ФА *кульгаць на абедзве нагі* ‘мець значныя недахопы, хібы ў чым-н. (у ведах, падрыхтоўцы і пад.)’, ‘ісці дрэнна, з перабоямі, зрываючы; пра справу, работу і пад.’, ‘вельмі дрэнны; пра дысцыпліну, парадак і пад.’ Негатыўнае ўспрыманне пакладзенага ў аснову ФА вобраза фарміруецца праз факусіраванне ўвагі носьбіта мовы на фізічным недахопе асобы, што з’яўляецца свайго роду квазіэталонам фізічна здаровага чалавека. Фразеалагізм увогуле выступае стэрэатыпам наяўнасці недастатковых ведаў, уменняў, навыкаў / дрэннага выканання нечага.

Як відаць, у межах ФА пашыраны адзінкі, якія непасрэдна ўказваюць на эталонныя фізічныя якасці носьбіта мовы. Часцей за ўсё такое бачанне асобы падаецца ў выглядзе антыномій. Так, эталонным у фізіялагічным аспекце з’яўляецца чалавек з добрым зрокам, а ў сувязі з гэтым з выдатнымі магчымасцямі ўспрымаць што-н. зрокава, і наадварот, напрыклад: *не бачыць далей <свайго> носа* ‘мець вузкі кругагляд, быць вельмі абмежаваным’; як (нібы) *бяльмо на воку* ‘(як) вялікая перашкода, што раздражняе сваёй прысутнасцю (наяўнасцю)’. Эталонным з’яўляецца вобраз высокага, магутнага мужчыны, напрыклад: *касы / косы сажань у плячах* ‘рослы, плячысты, магутнага складу; пра мужчыну’, а занадта худы – *жывот да спіны / паясніцы / хрыбетніка прырос / прысох / прыліп* ‘хто-н. моцна прагаладаўся’, ‘хто-н. вельмі зблажэў, схуднеў’; *<адна> скура / шкура ды косці* ‘вельмі худы, змарнелы’; *<адны, толькі> скура / шкура ды косці засталіся* ‘хто-н. вельмі схуднеў’, – альбо, наадварот, тоўсты чалавек – *плячысты на живот / на пуза* ‘прагны да яды, пражэрлівы, любіць многа есці’ – ацэньваецца негатыўна. Паказчыкам фізічнага здароўя чалавека з’яўляецца ружовы колер твару, што выяўляецца ў ФА *кроў з малаком* ‘здоровы, моцны, у росквіце’, ‘вельмі прыгожы; звычайна пра жанчыну’, ‘свежы, румяны’. І наадварот, хваравітасць асобы рэпрэзентуецца ФА *кроў адхлынула / адышла / адліла ад твару* ‘хто-н. збляеў, пабляднеў з якой-н. прычыны’.

Эталонныя вобразы вельмі разумнага – *сямі пядзяў у лбе / лобе* ‘вельмі разумны, здольны, здатны’ – і вельмі рослага чалавека – *касы / косы сажань у плячах* ‘рослы, плячысты, магутнага складу; пра мужчыну’ – ствараюцца з дапамогай гіпербал. Калі ўспрымаць ФА літаральна, то памеры лба і плячэй

былі б занадта вялікімі і не характэрнымі чалавеку, бо *пядзя* – ‘старая мера даўжыні, роўная адлегласці паміж расшыранымі вялікім і ўказаным пальцамі’ [4, с. 528], а *сажань* – ‘старая руская і беларуская мера даўжыні, роўная 3 аршынам (2,13 м)’ [4, с. 580].

Такім чынам, семантычны, кампанентны і лінгвакультуралагічны аналізы ФА, план выражэння якіх альбо семантыка звязаны з указаннем на фізічныя асаблівасці асобы, на аснове асацыяцый са стэрэатыпамі і эталонамі мовы культуры выяўляюць іх глыбінную ўнутраную форму. У сваю чаргу ўнутраная форма, хоць і з’яўляецца асноўным складнікам ФА, аднак не заўсёды дазваляе зрабіць бяспрэчныя вывады аб асаблівасцях развіцця пэўнага калектыву і патрабуе комплекснага даследавання цэлага пласта ФА.

Спіс літаратуры

1. Алефиренко, Н.Ф. Дискурсивно-когнитивные истоки семантики единицы вторичного знакообозначения / Н.Ф. Алефиренко // Русский язык: исторические судьбы и современность : материалы I Междунар. конгресса исследователей русского языка, М., 13–16 марта 2001 г. / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2001. – С. 82–83.

2. Строцкі, А.У. Урэмія / А.У. Строцкі // Беларус. энцыкл. : у 18 т. – Мінск, 2003. – Т. 16 : Трыпалі – Хвіліна. – С. 258.

3. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / редкол.: В.Н. Телия (отв. ред.) [и др.]. – 2-е изд. стер. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с. – (Фундаментальные словари).

4. Глумачальны слоўнік беларускай мовы : больш за 65000 слоў / Нац. акад. навук, Ін-т мовазнаўства ; [І.М. Бунчук і інш.] ; пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2005. – 784 с.